

Міністерство культури і туризму України
Державна служба з питань національної
культурної спадщини

Науково-дослідний інститут
пам'яткоохоронних досліджень

Праці
Науково-дослідного інституту
пам'яткоохоронних досліджень

Випуск 3

«Фенікс»
Київ — 2007

ЛІТЕРАТУРА

1. Дробязко Н.В. Дивосвіт історії і природи Батурина. — Чернігів, 2004. — С. 16.
2. Пояснювальна записка до схеми генерального плану розвитку Державного історико-культурного заповідника „Гетьманська столиця”. — К., 2001.
3. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII вв. — М., 1967. — С. 82.
4. Ситий Ю.М. Обстеження будинку Кочубея в Батурині // Наук. звіт про археол. дослідження в охорон. зонах історико-культур. заповідника „Гетьманська столиця” в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р.
5. Кляшко Л.Г. Продовжувачі справи П.І.Прокоповича в Батурині в 20-х рр. ХХст. // Матеріали науково-практич. конференції „Видатні діячі Батуринського краю”, присвяченої 230-й річниці від дня народження Петра Івановича Прокоповича. — Ніжин, 2005. — С. 20.

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ ФАКТОРИ І ТЕРИТОРІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ АРХІТЕКТУРНО- ПЛАНУВАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНІХ ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРОЗЬКИХ

О.В. Харлан

Географічні та етнічні особливості кожної території визначають розвиток своєрідної і специфічної культурної традиції. Регіони з індивідуальними природно-кліматичними умовами, етнічним складом, природними ресурсами утворюють своєрідний комплекс зі своїми неповторними рисами.

Подніпровський територіальний комплекс об'єднує басейни Подніпров'я та Придністров'я, з їх водними шляхами, які формують природні кордони системи розселення. Велике етнокультурне поле територіального комплексу поділяється на менші етнічно-географічні групи, які мають свою специфіку походження, як природну, так і історичну. А саме, Верхнє Придніпров'я — лісова зона, Середнє Придніпров'я — лісова і лісостепова зони, Нижнє Придніпров'я — лісостепова і степова зони.

Відомо, що у Придніпров'ї здавна була висока активність етнічного поля. Велика кількість етнічних груп залишала після себе відбитки, так чи інакше впливаючи на створення неповторної самобутньої культурної традиції, частиною якої є й архітектура, але саме у козацьку добу XVI—XVIII ст. формується система розселення земель Півдня України, з характерними планувальними структурами населених місць і архітектурою, яка збереглася до нашого часу і потребує ретельного вивчення на сучасному етапі.

В даній роботі спробуємо розглянути особливості архітектурно-планувальної традиції південної частини Подніпров'я — Нижнього Придніпров'я, з його географічними й етнічними рисами, які вплинули на формування особливого етнокультурного середовища з неповторними ознаками і традиціями.

Природно-кліматичні умови – один найважливіших факторів, що різнобічно впливають на формування архітектурного середовища, забудову міст і сіл, форми житлових і громадських споруд. Клімат зумовлює певні якості споруд, конструкцій і обладнання будинків. Багато традиційних прийомів народної архітектури виникли й сформувалися внаслідок необхідності подолання несприятливих кліматичних факторів [1].

Неповторний рельєф Нижньої Подніпряни з мальовничими долинами річок і озерами на теренах широких степів з великою кількістю рукотворних курганів дає можливість створювати неповторні ансамблі – справжні шедеври народної архітектури. Будівлі споруджувалися з місцевих матеріалів і як найкраще пристосовувалися до клімату. У степовій зоні було поширене будівництво з глини, соломи, очерету і каменю з дуже обмеженим вживанням дерева [2], у лісостеповій головними будівельними матеріалами були дерево й глина (або земля – на Лівобережжі) [3].

В добу бронзи у степовій зоні ліси займали широкі річкові долини, заплави і тераси річок, а також значні ділянки вододілів. По Дніпрі росли переважно соснові ліси з грабом, буком, місцями – сосни та берези, а також деякі ділянки з вільхою. В південному прикордонному лісостепу на ділянці Дніпра, Сіверського Дінця, Орелі, Самари росли заплавні ліси з дубом, ясенем, кленом, ільмою, липою, грабом. На пісковикових терасах переважали сосна, береза, дуб, осика [4].

За археологічними дослідженнями відомо, що більшість поселень розташовувались на підвищеннях, зокрема мисових. Пізніше поширюються поселення на низьких надзаплавних терасах, а в степу – вздовж річок і балок. Деревина була основним матеріалом для зведення каркасу дахів [5]. Залежно від кліматичних зон, традицій, типу будівлі вони могли бути шатровими, двоскатними, плоскими. Багато спільного з конструкціями житла мають культові споруди (поховальні) з дерева, відомі у багатьох культурах доби бронзи. Племена зрубної культури виготовляли зруби з кругляків та бруса. Вже тоді використовувались такі типи в'язань зрубу, як „у півдерева”, „обло”, „в лапу”, „під

шип”. Дерев'яні зруби відомі в пам'ятках культури багатовакової кераміки, зрубної, білозерської культур в степових і лісостепових районах сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей. Елементи зрубної техніки притаманні багатьом конструкціям дерев'яних поховальних споруд у степовій і порубіжній з лісостепом зонах. На відміну від будівництва синхронних лісостепових культур у цих спорудах значно вища питома вага обробленої деревини, а саме заготовок і деталей прямих геометричних форм. Останнє є показником більш високої технології оброблення й використання деревини, оскільки відображає одну з провідних тенденцій у розвитку деревооброблення в бронзову добу [6].

Велика кількість міст і городищ з'явилася на землях Нижнього Подніпров'я з приходом словянських племен. Здавня відомий „шлях з варягів у греки”. Дніпро – зручний торговий шлях, який притягував до себе велику кількість народів. Могутня ріка, починаючись далеко на півночі, текла через силу-силенну країн і народів, переборюючи різні перепони й наповнюючись водою з менших річок, впадала в Чорне море. Старовинні літописи, на жаль, не згадують багатьох поселень на цих землях, але археологічні дослідження говорять про велику їх кількість у II–V ст. н.е. по берегах Дніпра, Інгульця та Південного Бугу [7]. Це не дивно, якщо враховувати чудовий клімат, природні скарби й родючі землі долини Дніпра та його приток. Слов'янська племена знать лісостепу в черняхівський час була націлена на південь: стійка торгівля з причорноморськими містами, закріплення дніпровського шляху будівництвом поселень, проживання в різноплемінному середовищі кам'яних „градів” Низового Дніпра [8].

Факти існування давніх укріплених і неукріплених поселень на теренах Нижнього Придніпров'я незаперечно доведені археологічними дослідженнями та літературними джерелами [9].

Просторову структуру давніх міст визначали фортифікаційна архітектура та масова житлова забудова. Вали навколо міста будували з каменю або із землі. Житлово-господарчі будівлі в середині міст були з каменю та дерева, а ті, що знаходили-

ся за територією укріпленя, — здебільшого напівземлянки та землянки. В деяких містах-фортецях було збудовано культові споруди з дерева та каменю, а декотрі виконували роль культових центрів. Частина обрядів проводилася у середині поселення, а більшість з них улаштовувалась на високих пагорбах, островах та на висітках між кількома поселеннями. Культові споруди слов'ян-язичників ставились, як правило, на високих місцях та пагорбах з дерев'яними й кам'яними ідолами. Цікава довговічність релігійних центрів: виникнувши приблизно у I тис. до н.е., вони донесли свою давню язичницьку сутність до часу пізнього середньовіччя — XV ст. н.е., а на деяких з них виникли християнські церкви та монастирі [10]. Відомі культові будівлі цього періоду, які у плані мають форму кола, в них приміщення розташовані навколо центрального капища. Саме до цієї форми великих культових споруд належить термін „хороми”. В язичницькі часи хорс — сонце, а після хрещення слов'ян — хорос — велике панікадило у церкві, від грецького — хор, зібрання (можливо, зібрання людей округи — хори) [11]. Поняття „зібрання” і „коло” залишаються зближеними й подалі, козацьке коло XVI—XVIII ст. було саме зібранням усіх козаків [12].

Отже, зі сказаного видно, що на території Нижнього Подніпров'я існували численні поселення з різноманітними спорудами, котрі не могли зникнути, не залишивши слідів містобудівної культури та досвіду будівництва культових будівель. А отже, середньовічна будівнича діяльність на цій території мала глибинні місцеві корені, що за багато століть тісно сплелися з елементами культури різних народів, які з'являлися на Півдні України.

Вивчення й уточнення історичних шляхів опанування Півдня сучасної України для з'ясування архітектурного надбання дуже важливе, бо саме вони були шляхами проникнення до регіону культур-носіїв з неповторними традиціями. Ці шляхи визначили зони первинного освоєння колишнього Запорожжя, що підтвердили здійснені обстеження. Найбільшу кількість поселень і їхніх гнізд було винайдено у районах з потужними торговими шляхами.

Після монгольської навали на основі розрізнених етнічних груп воявоначних ватаг відбувається процес формування козацтва. З історичних джерел відомо, що ці угруповання утримували перевози через річки, супроводжували купецькі каравани, займалися мисливством, рибальством [13].

Послідовний процес заселення вихідцями з різних регіонів приніс сюди інші архітектурні й планувальні традиції. Риси традицій цих культур у сполученні з природно-географічними й кліматичними умовами лісостепу України привели до зародження регіональних типів і форм поселень, які здобули остаточний розвитку XVI—XVIII ст. і тому становлять для нас найбільший інтерес.

Запорожжя — це регіон, відомий своїм розташуванням на межі християнського та мусульманського світів, а також на перехресті важливих торговельних шляхів. Завдяки своєму розташуванню в євроазійському просторі Південь України на багато століть опинився під впливом різних етнічних груп і на порубіжжі різних природних зон.

Розглянемо типи й структуру поселень, які склалися на території колишніх Вольностей Запорозьких до початку XIX ст.

Дві великі групи поселень — укріплені й неукріплені — за соціально-економічним характером, призначенням та розташуванням на території колишнього Запорожжя містять різні типи поселень.

Укріплені поселення (державного та приватного підпорядкування) поділяються на два головних типи — *стали* (об'єкти, побудовані з метою створення оборонного пункту, пристосованого до тривалого опору: замки, міські та монастирські укріплення, оборонні двори) і *польові* (мали на меті тимчасову оборону певної території: табори) [14].

Важливою функцією залишалось забезпечення оборони від різних нападників. Оборонне будівництво було консервативним і водночас сприйнятливим до новацій. Дерев'яно-земляні укріплення мали невеличкі містечка, села, монастирі і навіть зимівники.

Неукріплені поселення поділяються на 4 основних типи: *зимівник, село, слобода, містечко*. Усі вони українського походження, і

початок формування цих типів на Півдні України треба пов'язати з освоєнням земель Нижнього Подніпров'я.

Одним із раних і своєрідних видів поселень, характерних для цього регіону, був зимівник – малодворове поселення, адміністративно-територіально підпорядковане селу або містечку Запорозьких Вольностей. Найбільш вірогідно, що зимівники виникають з першими козаками, які йшли в степ на промисли і лишалися тут на зимівлю, де зберігали, обробляли зібране і готувалися до наступного сезону [15].

Запорожжя у другій половині XVIII ст. поділялося на 8 паланок, або товщ – Кодацьку, Бугогардівську, Самарську, Орільську, Протовчанську, Кальміуську, Інгульську, або Перевицьку та Прогноївську [16].

Відомий знавець Запорожжя Д. Яворницький, слідом за А. Скальковським, говорить про те, що в Самарській паланці нараховувалося 1158 зимівників, Протовчанській – 1100, Козацькій – 841, Інгульській та Бугогардівській – 71 зимівник. Кальміуська й Прогноївська визначаються як найменш заселені [17].

Території паланок залежали від концентрації населення. Найгустіше заселеними були Самарська, Кодацька, Орільська і Протовчанська паланки. Найбільша концентрація населення і, як наслідок, найменші за територією паланки утворились вздовж берегів Дніпра поблизу районів, через які проходив основний водний шлях. Наприклад, територія малонаселеної Кальміуської паланки, яка не прилягала до Дніпра, в 2 рази перевищувала територію густонаселеної Орільської паланки, розташованої вздовж водних шляхів – Дніпра і Самари [18].

Більшість зимівників знаходилися в гирлі балок (байраків), які виходили до води, або мали свої природні джерела, а також поблизу гирл невеликих приток. Запорожці називали свої помешкання шалаші, бурдюги, зимівники, хутори. Кожен з цих термінів підкреслює тип житла і форму власності [19]. З літературних джерел відомі й інші назви малодворових поселень: хутір, присілок, виселок, пасіка, урочище [20].

Розміри малодворових поселень і кількість садиб у них істотно різнилися. Перші поселення цього типу були переважно

одно- або малодворовими й не мали певної форми, тяжіючи до вільної нерегулярної забудови. Зростаючи територіально, вони набували певних регіонально-традиційних форм забудови, а за кількістю садиб і розмірами деякі зимівники ставали більшими за села.

Села згадуються вже у X ст. як неукріплені князівські поміські маєтки, пізніше – центральне поселення, до якого тяжіли дрібніші, а потім – багатодворове центральне поселення [21]. У XIX ст. „село” у більшості випадків означає порівняно велике сільське поселення, в якому є (або була) церква. Таким чином, село виступало адміністративним, торговельним та суспільним центром групи поселень, що тяжіли до нього.

На території Вольностей Запорозьких багатодворові поселення частіше називалися „слободами”. Вони були засновані в XVII–XVIII ст. переселенцями з різних регіонів України в більшості на місцях колишніх запорозьких зимівників. З часом слободи почали називатися селами.

Ще один тип поселень становив основу системи розселення в тогочасному Запорожжі – містечко. У XIX ст. містечком називалося поселення, до якого можуть приписуватися на проживання купці та міщани [22]. Визначальними чинниками розташування містечок були торговельні шляхи, річки та рельєф, спочатку вони закладалися на високих мисах при злитті річок (Стара Самара, Чортомлицька Запорозька Січ) та на берегових ділянках, обмежених ярами (Новий Кодак), пізніше з'являється ще один ландшафтний тип містечок – на локальному підвищенні в заплаві серед водойм (Нова Самара). Передмістя з фортецею, посад і слободи будувалися одночасно, дуже часто на місці колишніх зимівників. Оборонне будівництво спирається на давньоруські традиції, які проявлялися найбільше в характері веж і огорож [23]. У XVIII ст. значно збільшуються площі поселень, ускладнюється їхня структура, з'являються доти небачені монументальні споруди, до того ж не треба забувати про культурні традиції ногайців, кримських татар і турків зі своєю ідеологією, соціальною організацією, традиціями, які справляли неабиякий вплив на самобутнє культурне середовище українського степо-

вого порубіжжя XV–XVIII ст. Велика кількість кочовиків у другій пол. XVII ст. оселилася в постійних селищах [24] зі своєю планувальною схемою і традиційними типами жител. На жаль, архітектурно-планувальні властивості кочових етнічних груп Великого степового кордону мало вивчені й потребують більш ретельного дослідження.

Таким чином, однодворове поселення – первинний осередок, а при вдалому виборі місця – перша ланка майбутнього зимівника, села, слободи чи містечка. По суті, саме цей процес і приводив поступово до формування на Запорозжжі гнізд поселень. Отже, соціально-економічні зв'язки чотирьох основних типів поселень (зимівник, село, слобода, містечко) стали першоосновою для складення структурної системи середовища проживання, притаманного Півдню України.

Найбільший інтерес для дослідження народних традицій в архітектурно-просторовій організації житлового середовища становить період формування багатодворових поселень і їхніх груп з виробленою системою підпорядкування й візуальних зв'язків, а саме XVII–XVIII ст.

Розглянемо, як впливали географічні та фізичні умови на території Вольностей Запорозьких на характер розташування поселень (типи заселення).

Відомий географ П. Семенов-Тянь-Шанський запропонував класифікувати поселення Східно-Європейської рівнини, виходячи із особливості розташування їх на місцевості. Поклавши в основу своєї класифікації географічний фактор, він намагався зрозуміти природу поселень. Він вказав на переважання в Європейській частині Російської держави водно-волокового сполучення, зважаючи на рівнинність (на відміну від Західної Європи, де ріки беруть початок у горах), що сприяло прокладанню ґрунтових доріг. При освоєнні територій вздовж шляху „з варяг у греки” використовувались водно-волокові шляхи (влітку – на судах, взимку – по кризі). Значна зайнятість населення у промисловому господарстві також змусила „притискатися” до водних шляхів – єдиного засобу сполучення. Виходячи з цього, Семенов-Тянь-Шанський віділив три основних типи заселення Схід-

но-Європейської рівнини: Центральний нечорноземний і північно-західний – землеробський, Північний промисловий та Південний, чорноземний винятково землеробський, що тяжіє до річкових долин як до єдиного надійного джерела питної води [25]. Пізніше різні дослідники, беручи за основу класифікацію Семенова-Тянь-Шанського, виявляли для певних географічних регіонів по декілька підтипів основних типів [26].

На теренах України дослідження відкритих поселень почалися у першій половині XX ст. [27]. Вивченням історії давньоруського села за археологічними джерелами займалася велика кількість науковців [28], є багато праць, які вивчають народні традиції архітектурно-планувальних рішень поселень і садіб різних регіонів України XVIII – середини XX ст. [29], але, на жаль, до останнього часу фактично відсутня єдина універсальна типологія, яка б використовувалася щодо всіх типів поселень.

Обстеження, проведені автором, показали, що наявність на території Південної України таких великих річок, як Дніпро, Оріль, Самара, Південний Буг, Інгулець та інших, дають змогу виділити *річковий тип заселення* з трьома підтипами: *річкове поселення біля великої ріки*, коли поселення розташоване переважно на одному березі річки, *річкове поселення біля малої річки*, коли поселення розташоване по обох берегах річки, та *острівне річкове поселення*, коли поселення знаходиться на островах великих річок. Річкові поселення біля великої ріки поділяються на види: *терасні, заплавні, балкові та мисові*. Другий тип заселення – *поселення на підвищеннях*, або *селитєбний*. Оскільки поселення у межах колишніх Вольностей Запорозьких засновувались і на узбережжі Азовського моря, а також у гирлах річок, що впадають у море (можливість проникнення в глиб материка, наявність прісної води, річковий рибний промисел тощо), можна виділити третій тип – *приморський* з двома підтипами: *приморсько-берегове поселення* та *приморсько-прирічкове поселення* [30].

Населення тяжіло до берегів річок, Азовського моря як у ранній період освоєння Запорозжжя, так пізніше, найбільша концентрація його (87 %) припадала на річкові та приморські типи заселення. Цьому сприяли насамперед економічні фактори.

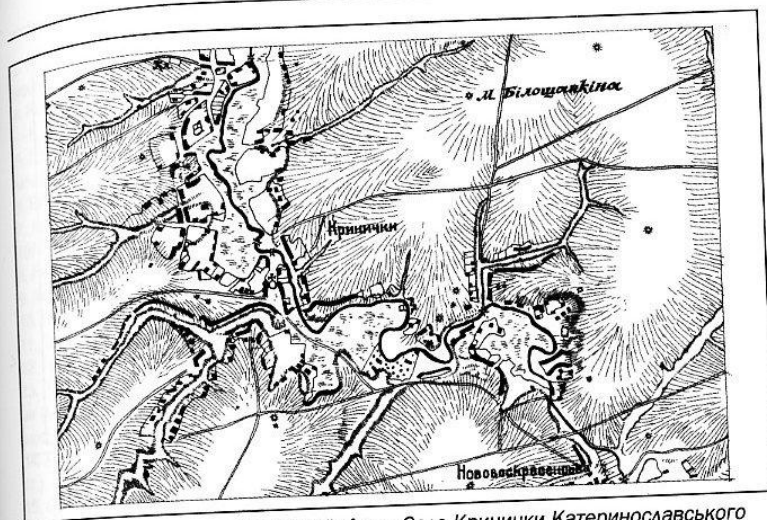

Спочатку велика роль промислів, пізніше родючість земель і сприятливі кліматичні умови для землеробства та тваринництва неабияк визначали ареал розташування поселень.

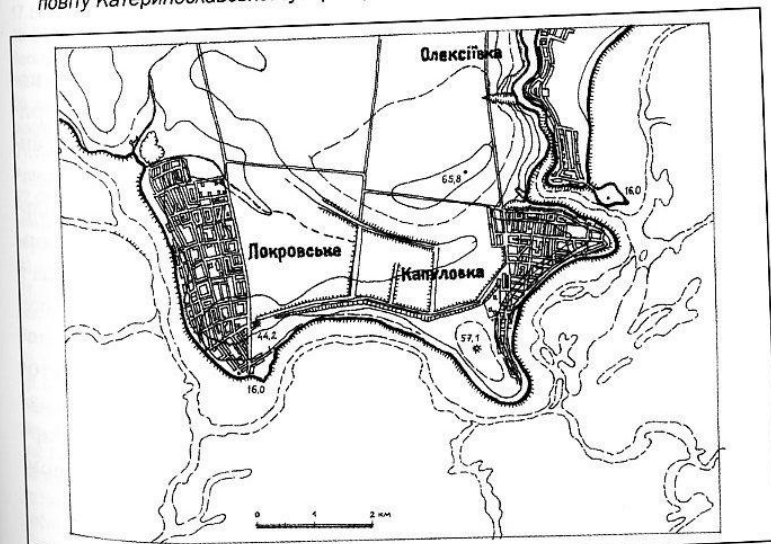
Велика кількість дослідників підтверджують стародавнє походження і стійкість річкового типу заселення з часів Давньої Русі, відзначають велику кількість поселень (62 %) вздовж берегів річок та озер й, особливо, у басейнах великих річок [31]. Поселення, розташовані на підвищеннях і заплавах, в давнину складала до 5%, в часи Київської Русі в деяких регіонах їх відсоток збільшується до 18% [32].

З наведеного видно, що вирішальними факторами формування розпланувальних схем середньовічних поселень – як укріплених, так і неукріплених – були природні захисні рубежі, особливості рельєфу, наявність річок, напрямки основних доріг. Приріст населення, розвиток ремесла й торгівлі зумовлювали розвиток і розширення поселень. Нижче надається зведена класифікація за типом заселення Вольностей Запорозьких у вигляді таблиці та трьох схематичних планів основних поселень.

Типи і підтипи заселення	Приблизний розподіл поселень, %	Райони, для яких даний тип найбільш характерний
1. Річковий а) річкові поселення біля великих річок; б) річкові поселення біля малих річок; в) острівні річкові поселення;	82	Басейни річок Дніпра, Орелі, Самари, Інгульця, Південного Бугу, Домоткані, Саксагані та ін.
2. Поселення на підвищеннях	14	Вододіли між річками Саксагань та Базавлук, Мокра Сура й Базавлук, підвищення між річками Кам'янка і Вовча
3. Приморський	4	береги Азовського моря, гирла річок Берда, Кальміус, Міус

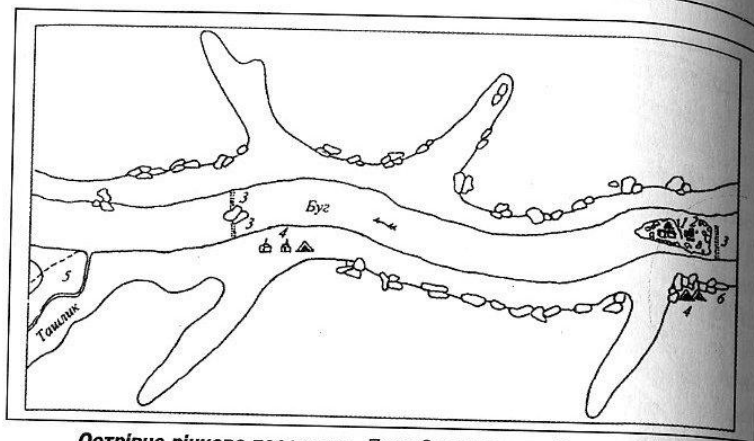

Річкове поселення біля малої річки. Село Кринички Катеринославського повіту Катеринославської губернії (малюнок автора з карти сер. XIX ст.).

Річкові поселення біля великої річки (мисові). Села Покровське та Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської обл. Пунктирною лінією позначено колишнє русло річки до затоплення. У різні періоди на мисах знаходилися Запорозькі Січі (малюнок автора із сучасної топографічної карти).

Острівне річкове поселення. План Запорозького Гарду на р. Буг інженера-підполковника Данієля де Боскета. З правої сторони показано острів, на якому запорозькі козаки житло мають і при ньому церква (малюнок з публікації М.Т. Товкайло. *Старожитності Запорозького Гарду та його околиць* // *Археологія*. — 2003. — № 3. — С. 89).

Приведена класифікація допоможе проаналізувати південно-українські поселення за композиційними ознаками щодо природного середовища як своєрідних архітектурно-природних ансамблів [33].

Складність архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних і спотворених городищ, фортець та зимівників, недостатньо опрацьована джерельна база і брак професійних вивчень, на жаль, створює своєрідний вакуум, який стихійно заповнюється науково необґрунтованою, поверхневою інформацією про зародження та розвиток містобудівництва й архітектури на Нижньому Придніпров'ї, тож нагромадження й узагальнення архітектурних, історичних та археологічних матеріалів продовжує залишатися важливим завданням фахівців доби козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні. — К., 1997. — С. 8.
2. Українці: серія «Народи і культури» / Отв. ред. Полищук Н.С., Пономарев А.П. — М.: Наука, 2000. — С. 160—165.

3. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Печерський, О.М. Годованок та ін. / За ред. В.І. Тимофієнка. — К.: Техніка, 2003. — С. 17.
4. Ремесло епохи бронзи на Україні // *Деревообробаюче виробництво в епоху бронзи: Сб. статей*. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 133.
5. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Печерський, О.М. Годованок та ін. / За ред. В.І. Тимофієнка. — С. 17.
6. Ремесло епохи бронзи на Україні. — С. 139.
7. Археологія Української РСР. В 3 т.: Ранньослов'янський та давньоруський період. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 3. — С. 71.
8. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: «София», «Гелиос», 2001. — С. 94.
9. Рыбаков Б.А. Цит. праця. — С. 115—133.
10. Рыбаков Б.А. Цит. праця. — С. 115—133.
11. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. — М., 1900. — С. 791.
12. Рыбаков Б.А. Цит. праця. — С. 115—218.
13. Лоух А.В. Етнополітична ситуація на степовому кордоні як один із чинників генезису українського козацтва (до історіографії проблеми) // *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. збірник*. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 14.
14. Мальченко О.Є. Фортифікаційне будівництво на південносхідному Українському порубіжжі (XV—XVIII ст.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1996. — С. 11.
15. Олійник О.Л. Запорозький зимівник. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. — С. 18.
16. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 49.
17. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. — Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. — С. 10.
18. Еварицкий Д.И. (Яворницький Д.И). Запорожье в остатках старины и преданиях народа: Ч 1; Ч 2. — К.: Веселка, 1995. — Общий план запорожских владений. — С. 440.
19. Олійник О.Л. Цит. праця. — С. 11—12.
20. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Печерський, О.М. Годованок та ін. / За ред. В.І. Тимофієнка. — С. 162.
21. Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII—XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // *Археологія*. — 2004. — № 2. — С. 48.
22. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным Статистическим Комитетом Министерства внутренних дел / XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. — СПб., 1863. — С. 30.
23. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Печерський, О.М. Годованок та ін. — С. 197.
24. Грибовський В.В. Запорозжці і ногайці в контексті Великого кордону // *Козацька спадщина: Альманах Нікополь. регіон. від-ня Науково-дослід. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України*. — Вип. 1. — Нікополь: Запоріжжя, 2004. — С. 106.
25. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Город и деревня в Европейской России. — СПб., 1910. — С. 13.
26. В 1946 р. етнографом І.І. Сорочинською-Горюновою на території Східного Приладоджжя виявлено три підтипи в озерних районах: прибережно-озерні поселення, поселення озерних мисів і поселення озерних перешейків / *Сорочинская-Горюнова И.И. Типы населенных пунктов Восточного Приладоджжя* // *Известия Всесоюз. Географ. общ-ва*. Т. 78. — Л., 1946; Ю.С. Ушаков виділяє на території російської Півночі у річковому типі заселення два підтипи: річкове поселення при великій річці та при малій, а також додає два підтипи озерного типу заселення: озерні півостровні і озерні острівні поселення (*Ушаков Ю.С. Ансамбль в народном зодчестве Русского Севера (пространственная организация, композиционные приемы, восприятие)*). — Л.: Стойиздат. Ленинград. отд-ние, 1982. — С. 18.
27. Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 5.
28. Возний І.П. Цит. праця. — С. 50.
29. Прибега Л.В. Народное зодчество Украины. — К.: Будівельник, 1987. — 101 с.; *Самойлович В.П. Українське народне житло*. — К.: Наук. думка, 1972. — 56 с.; *Гісцова Л.З. Цікавий документ про дерев'яне будівництво XIII*

- ст. // Народна творчість та етнографія. — 1978. — С. 99—101; *Бломквист Е.* Общие черты в крестьянском жилище русских и украинцев // Сов. этнография. — 1954. — № 4. — С. 25—47; *Приходько М.П.* Допитання про садибу та двір робітників Донбасу // Народна творчість та етнографія. — 1958. — № 2. — С. 58—63; та ін.
30. Вперше приморський тип поселення визначив Ю. Ушаков (*Ушаков Ю.С.* Цит. праця. — С. 18).
31. Археологія Української РСР. В 3 т. — К., 1975. — Т. 3; Очерки по истории русской деревни IX—X вв. // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 12—13; Очерки по истории Белоруссии. — Минск, 1972. — С. 53.
32. *Сытый Ю.Н.* К изучению сельских поселений Черниговского Задесенья // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 46—48.
33. Ця термінологія запропонована Ю. Ушаковим. З точки зору автора статті запропонована класифікація цього дослідника найбільш вдала серед великої кількості спроб аналізу поселень за композиційними ознаками і становить значний інтерес щодо вивчення та аналізу архітектурно-планувальних особливостей поселень (*Ушаков Ю.С.* Цит. праця. — С. 19).

ЗМІСТ

Вступне слово. О.М. Сердюк	3
---	----------

РОЗДІЛ I

МІЖНАРОДНЕ ПАМ'ЯТКООХОРОННЕ ЗАКОНОДАВСТВО

<i>І.О. Касяненко. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ</i> щодо підготовки пропозиції на занесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини.	8
САНДОМЕРСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ	51
ВІДЕНСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ	54
ДЕКЛАРАЦІЯ про зберігання історичних міських ландшафтів	62

РОЗДІЛ II

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

<i>О.М. Сердюк. Деякі особливості планування розвитку</i> території Києва ХІХ — початку ХХ ст.	68
<i>О.Г. Мокроусова, Т.В. Скібіцька. Рідкісна пам'ятка</i> „північного модерну” в Києві по вул. Червоноармійській, 14 (у контексті історії формування забудови садиби 1858—1912 рр.)	77
<i>В.П. Мельник. Збереження культурної спадщини.</i> Переяславський Вознесенський собор.	88
<i>В.В. Корнієнко. Пам'ятки епіграфіки південно-східного</i> фасаду північної сходової вежі Софії Київської в контексті її побудови	96
<i>Л.В. Прибєга. До питання визначення та класифікації</i> об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини	107

<i>Л. Набок.</i> Історія містобудівництва Переяслава: XVII—XX ст.	115
<i>Т.В. Кербуд.</i> Історія реставрації будинку Генерального судді В. Кочубея в м. Батурині	138
<i>О.В. Харлан.</i> Природно-кліматичні фактори і територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких	145
<i>Л.В. Томілович.</i> Парк „Олександрія”: особливості розпланування і стилістики	159
<i>Т.В. Скібіцька.</i> Архітектор Іван Іванович Беляєв (1872—1913). Біографічний нарис	176
<i>В.В. Вечерський.</i> Гетьман К. Розумовський і пам'ятки, пов'язані з його діяльністю	186
<i>О.О. Зливкова, І.В. Шулешко.</i> „Соцмісто”. До історії забудови Київського Лівобережжя	219
<i>В.О. Ленченко.</i> Луганщина та Південна Україна у картографії XVII—XIX ст.	234

РОЗДІЛ III

АРХЕОЛОГІЧНА ТА ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА

<i>О.О. Попельницький, Р.М. Осадчий.</i> Археологічні та етнографічні заповідники Великопольського і Нижньоселезького воєводства Польщі.	246
<i>Д.Я. Вортман.</i> Читаючи топонімічний довідник.	261
<i>Т.А. Бобровський, С.А. Балакін.</i> Археологічні дослідження на території Ближніх печер Києво-Печерської лаври у 2006 р.	326
<i>М.Ю. Ващенко.</i> До інтерпретації однієї давньоруської споруди на території „Міста Володимира” у Києві.	349

РОЗДІЛ IV

НАУКОВА І ТЕХНІЧНА СПАДЩИНА

<i>В.Й. Штрайхер, В.П. Ієвлева.</i> Пам'ятка всесвітнього значення — Дуга Струве в межах України.	360
---	-----

<i>В.П. Ієвлева.</i> Міжнародний досвід створення музеїв із застосуванням об'єктів науки і техніки	371
--	-----

РОЗДІЛ V

ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

<i>П.М. Калугін.</i> МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо уніфікації найменувань пам'яток історії та монументального мистецтва відповідно до чинного пам'яткоохоронного законодавства.	410
<i>Л.Є. Савостіна.</i> Про затвердження нової форми статистичної звітності (адміністративні дані) „Звіт про нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини”	437
<i>Є.Ф. Зубкова.</i> База даних нерухомих пам'яток культурної спадщини в Україні	454
<i>О.О. Попельницький.</i> МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо визначення предмета охорони об'єктів монументального мистецтва	466
<i>Т.В. Скібіцька, І.В. Шулешко.</i> МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо розроблення історичних (історико-архітектурних) довідок.	473
<i>О.М. Сердюк, І.В. Шулешко.</i> МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо визначення засад застосування критеріїв грошової оцінки нерухомих пам'яток	478